

Uyghur Ejdadliri Heqqide Arheologye Uchurliri

Archaeological Information About Uyghur Fore-runner and Posterity

Uyghurlar we Ejdadliri

Aptor: Kurban Wali

قۇرابان ۋەلى

Washington, 2015, 11

Üyghurlar we Ejdadliri

Toghrisida Arxéologye Uchurliri

Kirish Söz

Qedimqi zamanda Tarm wadisigiki her qaysi bostanliqlarda yashighan, alemdin ötkrindin këyin shu ziminge defne qilinghan kishiler kim? Ularning hazirqi Uyghurlar bilen nême munasiwiti bar? Buni her-bir Uyghur chuqum êniq bilishi kërek, hêch bolmighanda, her-bir Uyghur xelq'arada alimlar Tarim Wadisidin tēpilghan medeniy yadkarliqlar üstide êlip barghan ilmiy tetqiqat uchurliridin chuqum hewerdar bolushi kërek.

Tarix Yaratqan 'Kroran Güzili'

Qedimqi zamanda Tarim Wadisida qollunulghan Karoshti yēziqida 'Kroran' dep atalghan jay eyni zamanda nahayiti awat qedimqi sheher döletlirining biri idi. Bu dölet miladi 3- esirdin këyin shanliq medeniyetliri bilen bille qum astigha kömülüp qalghan. Uning bilen bille kömülüp qalghan sirilar shu zimidin qēziwēlinghan 'Kroran

Gözili' dep atalghan momiya (qedimqi adem jesiti) ni tetqiq qilish arqiliq êchildi.

'Kroran Gözili' dep atalghan bu meshhur momiyani tunji qetim qêzip chiqarghan arheolog Shiwetsiyilik Worlack Bergman idi.

Töwendiki resimler arheolog Bergmanning <GherbiyYurtni Tekshürüş Xatirisi 西域探
险考察大系> dëgen kitabidin êlindi.

1934-yili, Shiwetsiyilik arheolog Bërgman Tarim Deryasi bilen Könchi Deryasining töwen eqinidiki ‘kichik derya’ dep atilidighan qumluqtin ‘Kroran Gözili’ni qezip chiqirip, uning yil-dewrini buningdin texminen 3,000 yillar burun dep bekitken. Eyni waqitta Arheolog Bërgmangha yol bashlighan we qezishqa yademesheken yerlik Uyghurning ismi ‘Ödek’ dep atalghan.*

**Men 1986- yili, Xitay Ishlepchiqirish-qurulus Armiyasi egellwalghan Charqiliq nahiyisining ‘Mëren’ dëgen sheherchisige barghinimda, yerlik pishqadem Uyghurlaning eytip berishiche, ‘Qum Deya qebistanliqini tepish uchün Engiliyilik arxeolog Awril Stayin’ge yol bashlap berip tapalmay qaytip kelgen, 2- qetim Shiwetsiyilik arheolog Bërgmangha yol bashlap barghanda tapqan Uyghurning ismi ‘Otuq’, leqimi ‘Lopluq’.

Arheolog Bërgman qezip chiqarghan Momiyalarni we Tarim wadisidin tapqan bashqa medeniy-yadikarliqlarni Yawropagha elip barghandin keyin, alimlar uni oxshimi -ghan ilmiy saheler buyiche tetqiq qilishqa bashlighan.

Buningdin 40 yil ötkrnde, 1979 - yili Urümchidin Aptonom Rayonluq Muzeyining bir arxeologye etriti bu jaygha kelip qezish elip berip, xuddi Shiwetsiyilik arheolog Bërgman tapqan Momiyaqha oxshash ‘Kroran

Gnüzili’ din yene birini qézip chiqarghan. Qézish jeryanida toplanghan qedimqi üsümlük ewrishkiliri üstide élip bérilghan karbon 14 tetqiqati arqiliq ‘Kroran Gnüzili’ning yil-dewri buningdin 3,800 -- 6,400 yillar burun ikenliki melum bolghan.*

*<Xelq *<Xlq Gèziti> 1981-yil 2- ayning 17- künü sanida élan qilinghan Lopnor köli rayonidin tēpilghan qedimqi jeset heqqidiki xewerge qarang .

Uyghur ‘DNA’

‘DNA’ dégen Adimizatning qan terkiqidiki érsiyet we wirus alametlirini türge ayrish arqiliq, uning milliy kimlikini éniqlaydighan zamaniwiyy pen- téxnikiyning qisqartip atilishidur.

Xelq’arada yillardin buyan Uyghurlarning milliy kimliki heqqide élip bériliwatqan ‘DNA’ tetqiqatining netijisi 2009 –yili 10-ayning 7 – künü élan qilindi. Bu, Shiwétsiyilik arhéolog Worlack Bérqman 1934- yili Tarim Deryasi bilen Könchi Deryasining töwen éqini qoshulidighan Jaydin ‘Kroran Gözili’ ni qézip chiqarghandin kéyin bashlanghan tetqiqatning yeküni idi. Xelq’arada Tarim

Wadisidin qéziwélinghan qedimqi momiyalarni tetqiq qilishqa egiship, hazir bu ziminde yashawatqan Uyghurlar heqqidimu DNA tetqiqati élip bérilishqa bashlighan idi. Bu tetqiqatning netijisi arqiliq Teklimakandiki qedimqi zaman xarabiliridin qéziwélin'ghan Momiyalarning DNA alametliri bilen hazir Tengritagh etrapidiki her qaysi bostanliqlarda yashaydighan Uyghurlarning DNA alametliri oxshash (milliy kimliki oxshash) ikenliki ispatlanghan. Teklimakandin tépilghan qedimqi Momiyalar we hazirqi zaman Uyghurlirining DNA alametliri bilen gherbiy Yawropaliqlarning DNA alametliri oxshash ikenliki ispatlanghan. Türkiyide yashaydighan Türkler we Üzbékstanda yashaydighan Uzbéklerning DNA alametlirimu buninggha yéqin ikenliki ispatlanghan.

Shuningdin Kéyin, DNA tetqiqati arqiliq éniqlan'ghan Uyghurlarning Yawro - Asiya kimlikini dunyadiki köpünche dölet birdek étirap qildi. Zhonghua Xelq Jumhuriyiti Hökümitining “Uyghurlar ezeldin Zhonghua millitining bir qismi” dégen ‘teshwiqati’ gumran bolghan.*

*<http://www.youtube.com/watch?v=zy329hpwZ EQ>

Xelq'arada Uyghurlarning milliy kimliki heqqide bir tutash élip bérilghan DNA tetqiqatining netijisi élan qilin'ghandin kiyin, Zhonghua Xelq Jumhuriyiti özining uchur wasti - lirida her xil xewer élan qilip, Tarim Wadisida qum bas - qan sheher xarabiliridin tǝpilghan qedimqi Momiylarning (quruq jesetlerning) milliy kimlikini Asiyadiki Mongghol ǝrqigha mensup emes, belki pütünley Yawropa ǝrqigha mensup dép ǝtirap qilghan bolsimu, emma hazir bu rayonda yashawatqan Uyghurlarning Teklimakandin tǝpilghan qedimqi Momiylar bilen qandashliq munasiwiti barliqini qesten tilgha almay, yenila yillardin buyan Uyghurlarni dunyagha Xitay epsaniliri buyiche “Yen, Xuang padishahlirining ewladi 炎黄子孙” dep kéliwatqan mustemlikichilik teshwiqatlini tekrarlighan.*

*<http://it.sohu.com/2003/12/01/36/article216203624.shtml>

<http://bbs.ifeng.com/viewthread.php?tid=10147071>

Xelq'arada Uyghurlarning milliy kimliki heqqide élip bérilghan DNA tetqiqatining netijisi 2009 –yili élan qilinishtin burun, Zhongxua Xelq Jumhuriyiti hökümiti

Uyghur Aptonom Rayonida yüz bériwatqan nupus özgürishini élan qilip turghan idi. Shu yillarda, Xitay hökümiti élan qilghan sanliq melumatlarda, ‘Shinjang nupusi 21 milyondin ashti (Uyghur nupusi 10 milyon 197 ming, Xitay opusi 8 milyon 4 yüz ming) dèp élan qilip, 1949 – yili Sherqiy Türkstan nopusining 75% tin köprekini teshkil qilidighan Uyghur nupusi hazir bu 40% gha chüshüp qalghanliqini étirap qilghan idi.

Xitay hökümiti Xelq’arada Uyghurlarning milliy kimliki heqqide élip béiril -ghan DNA tetqiqatining netijisi élan qilin’ghandin kéyinla, Uyghur Aptonom Rayonida yüz bériwatqan nupus özgürishini élan qilshni derha toxtutup, Uyghurlarning xelq’ara étirap qilghan Yawro-asiya kimlikini her xil waste qollunup bormilashqa bashlighan. Shundaqla, her yili Xitaydin Uyghur yurtlirigha 300 minglap köchmen ekilishke bashlighan. Peqet Ürümchi Sherigila 2010- yili Xitaydin 700 mingdin artuq köchmen yötkep kelgen. Teximu qebih bolghni shuki, Xitay hökü

miti bir tereptin Uyghur yurtlirigha téz sür'et bilen köchmen yötkep, yene bir tereptin Uyghurlarni (Zhongxua Xelq Jumhuriyiti nopusining aran 0.7%ni teshkil qilidighan Uyghurlarni) pütün Xitay millitining mewjutliqigha tehdit saldi dégen töhmet bilen hedep qoralliq basturushqa bashlighan.*

*<http://www.boxun.com/news/gb/china/2011/05/201105081916.shtml>

Uyghurlar özining milliy kimlikini ming yillardin buyan izchil halda Noh eleyhssalamning oghli Yafesning ewladliri bolghan Türlerning bir qismi (Yawro-Asiyaliq) dep jakarlap kéliwatqan idi. (<Türkiy Tillar Déwani> 1980-yil Ürümchi neshri, 1 -tom 37 – betke qarang) Uyghurlarning bu köz qarishimu 2009 – yili Xelq'arada élip bérilghan Uyghurlarning milliy kimliki heqqidiki DNA tetqiqatining netijisi arqiliq yene bir qétim ispatlidi.

2009 – yili xelq'arada élip bérilghan Uyghurlar heqqidiki DNA tetqiqatining netijisi élan qilin'ghandin kiyin, Amrika alimliri ottura asiyada yene bir DNA tetqiqati élip

barghan. Bu tetqiqatning netijisi arqiliq, pütün Gherplik eng burun ottura Asiyadin tarqalghanliqi melum bolghan.*

* Uyghurche 'Karwan' ündidar salonimu 2014-yil 11 – ay 4 – küni sanigha qarang.

40 Ming Yil Burunqi Ejdad

Amrika Georjitawn Uniwersitining Professori Spenser Wélls ottura Asiyagha bėrip Mongghol, Türk, Hindi, Afghan, Üzbék, Qirghiz, Qazaq, Uyghur, Xitay milletliriidn bolghan ikki ming kishi üstide DNA tetqiqati élip barghan. Bu genshunas mutexessis özining ilmiy tetqiqati arqiliq Gherblikning buningdin 40 ming yil burunqi DNA qurulmisini Qazaqstanda yashawatqan Niyazuf isimlik Uyghurdin tapqan.

Professori Spenser Wélls özining bu tetqiqat netijisige asasen, dunyada sani bir milyarttin ashqan Amrikiliq (Indianlar, Portugallar, Ispanlar) ; Yawropaliq (Gérmanlar, Italiyianlar , Fransozlar) we Rusiyilik (Ruslar, Kafkazliqlar, Sibiryelikler) tin terkip tapqan Gherblikning ejdadi buningdin qiriqming yillar burun ottura Asiyadin bashqa

jaylarga tarqilishqa bashlighan dep jakarlighan.*

*WWW.DAIL.YMOTION.COM/VIDEO/X203JKB_EN-ESKI-DNA-UYGHUR-TURK-TE-BULUNDU_WEBCAM Amrikida chiqidighan <Milliy Joghrapiye> jurnilida lan qilinghan bu maqalining g mezmunlirini Uyghurche <Ejdad Tarix Torbikiti> 2015- yil 5- ayning 24- kni Tunushturulghan.

Qediqi we Hazirqi Senem

Bu Kuchardin tpilghan qedimqi jeset kli se linghan komzekke sizilghan qedimqi senem. (Yaponiye tetqiqatchisi Otanining <Qedimqi Kucha Dlitining Qimmatlik Yadikarliqliri--- sharira qutisi 兹 古国传世珍宝----舍利盒> dgen kitabigha qarang.)

Bu talantliq Uyghur ressm Ghazi Ehmed sizghan Hazirqi 'Senem'

Qediqi we Hazirqi Chiraylar

Töwendiki 6 parche resimni <Bash'Egim> , <Ėrkim> ündidar salonliri 2015 – yili ėlan qilghan. Uningda Tarim wadisidin tĕpilghan qedimqi tam resimliri we heykeller bilen hazir shu jayda yashawatqan yerlik Uyghurlarlarning chiray shekli sĕlishturulghan.

Töwendiki resimler <Ėrkim> salonining 2015- yil 2- ay- ning 13- k ünidiki sanidin ėlindi.

Miren

Miren

Uyghur Kimliki

Turpan

Chirye

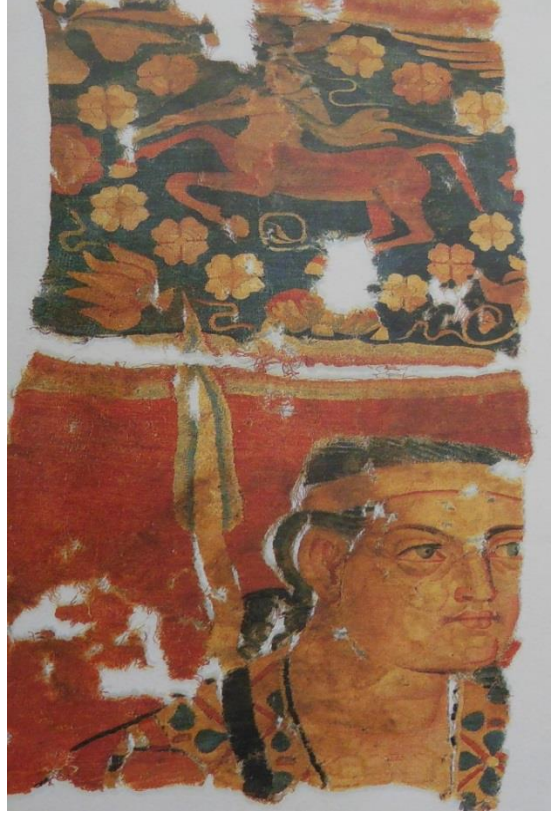

Maralbeshi

Kuchar

Qedimqi Öy B zekliri

Bu asma resim Sampuldin t pilghan, yil-dewri milady 3- esir

Bu kixapqa toqup teyyarlanghan asma resimdiki ‘At Telik Adem’ obrazi qedimqi Yunan, Rum rawayetliride h kaye qilinidu. Tetqiqatlardin melum bolushiche, qedimqi zamanda, Yawropaiqlar Ottura Asiya chewendazlirini at  stidiki jeng maharetlirige asasen ‘at tenlik adem’ dep tesuwwur qilghan iken.

Bu kimxapqa resim besip teyyarlangan asma resim Turpan Astanadin t pilghan, yil-dewri milady 618-907 yillar

bu kimhap asma resimdiki obraz Uyghurlarda esirlerdin buyan tillarda dastan bolup keliwatqan, xuddi Mehmud Qeshqeri teswirlep bayan qilghandek ‘at  stide oqni aldigha qandaq atsa, keynigimu shundaq chebdestlik bilen  tip jeng qilalaydighan mergen’ obrazi.

Bu renglik sepal heykel Turpan muzéyida saqliniwatidu.

Uyghurlar qedimqi zamanda, wetenni qoghdighan qehrimanlarning obrazi bar renglik sepal heykel yasap turalghulirini b ezeshke adetlengen.

Uyghur Ejdadi---- ‘Atush Ademi’

Bu resim ‘Atush Adimi’ ning tashqa aylan'gha bash söngikining Aptonom Rayonluq Muzeyida arxeologlar remunt qilip eslige keltürgendin keyinki körinishi. Bu resimni <Misranim > tor beti 2013 –yili 6- ayda elan qilghan.

‘Atush Adimi’ ning tashqa aylangan bash söngiki Ürümchide Aptonom Rayonluq muzeti Tetqiqat Guruppisi teripidin tetqiq qilghan. Uning yil dewrini Xitay Penler Akademiyesi Arxeologye Instotining nupuzluq tetqiqatchisi Jalenpo ependi (‘Beyjing Ademi’ ni tetqiq qilghan kishi) buningdin 15-30,000 yillar burun dep bekitken.

Axirqi söz

Hazir Tarim Oymanliqi etrapidiki her-qaysi bostanliqlarda yashawatqan Uyghurlarning ètnik terkibi bir-biridin az-tola perqlinidu. Qedimqi zamanda, Xotendin Qeshqergiche bolghan yurtlarda Sak Yèziqi qollini latti. Kuchardin Qarashergiche bolghan yurtlarda Toxri Yèziqi qollinilatti. Lopnurdin Cherchen, Niye ghiche bolghan yurtlarda Karoshti Yèziqi qollinilatti. Bu yèziqlarning hemmisi Hind-Yawropa tilliri xatirilingen idi. Turpan, Qumul qatarliq yurtlar bolsa yuqurida nami atilip ötken yèziqlarmu, Hon, Türk tillirini xatirileydighan yèziqlarnu, hemmisi tèpilidighan, bashqa eller eng köp tetqiq qilinghan, medenhyet qatlhmi mol yurtlar idi.

Milady 9-esirde, qedimqi ejdadliri bir-biridin perqlinidighan yuqarqi yurtlarda yashighan xelqlerning hemmisi alliqachan ‘Uyghur’ dègen nam astigha oyushup bolghan. Ularning chiray-shekli we til–teleppuzlirida yenila qedimqi ejdadliridin qalghan ‘yerlik alametler’ saqlinip qalghan. Emma ularning hemmisining DNA alametliride yenila Hind-Yawropa èliminitliri perqliq halda üstünllkni igelligen.

Ili wadisidiki Türkiy Helqer 1750 – yillardin këyin, Ching sulalisining keng kölemlük qirghinchiliqigha uchrighan, bosh qalghan yurtlar Tarim wadisiki her qaysi yurtlardin we Manjuriyedin köchmen yötkep këlip qaytidin bina qilinghan. Hazir bu yurtlarda yashaydighan mutleq köp sandiki xelqning DNA alametliri Tarim wadisiki xelqler bilen oxshash.

Buningdin 3,800—6,400 yillar burun Trim Oymanliqida yashighan ‘Kroran Gözili’ we uning yurtdashliri, eyni zamanda bughday tərıp nan pishirip yeydighan, qoy yungida Këgiz ètip bëshigha tumaq qilip këyidighan, Yung yiptin rext toqup këyim tikip këyidighan, Gèlem-palas toqup öylirige salidighan, haywanat tərisini ashlap Xurom ishlep ötük tikip putigha këyidighan..., medeniyetlik, hönerwen – ijatkar xelq idi. Eyni zamanda köl buyida yashighan ‘Kroran Gö zili’ yerlik örp-adet buyiche te’elluqi bilen bille yaghach qolwaqqa selip defne qilinghan.

(2012- yili washingtonda yézildi, 2015-yi 10- ayda toluqlap neshirge teyyarIndi)

Aptorning Qisqiche Terjimehali

Aptor: Kurban Wali, Musteqil Tetqiqatchi

★2012 – yili Amérika Erkin Asiya Radiosidin aramgha chiqqan

Tetqiqat Da'irisi:

★Türkiy- Xitay- Hindi- Yawropa Til - Medeniyetliri Buyiche
Sélishturma Tetqiqat

Kespiy Bilim:

★1979 - 82 – yillarda Bénying Uniwersiti Jenubiy Asiya Inistoti
aspirantlar sinipining Sansikirt kespini püttürgen

★1972 - 75 - yillarda Shi'en Gherbiy-Shimal Unwersiti Tarix
Pakoltéti Arxéologiye kespini püttürgen (Shi'en, Yen'en, Dunxuang,
Turpan, Méren... lerdé praktika körgen)

Elge Tonush Kitabliri:

★1986 <Bizning Tarixy Yéziqli -rimiz>

★1987 <Qizil Ming'öy Resimliri Hékkayisi>

★2015 <Uyghur Tarixidiki Höner-Téxnika> (Ekitab)

Xitay hökümiti bergen ‘sherep – unwan’ lar:

★1988 <Shinjang Uyghur Aptonom Rayon Derijilik Munewwer
Mutexessis>

★1987 <Shinjangdiki Qedimqi Yéziqlarning Sirini Achqan kishi>
(‘Xleq Géziti’ 1987-yil 1-ay 23-küni)

★1986 <Shinjang Uyghur Aptonom Rayon Derijilik Töhbidar Pen –
téxnika Xadim> ...

Eserlirige Inkas:

- ✪ 1981-yili  lan qilghan <Tianshan D gen Nam Heqqide Mula hize> degen maqalisigha qarita Xitay h k miti cheklrsh buyruqi chiqarghan, hazirghiche emeldin qaldurmighan.
- ✪ 1983 - yili yazghan <Mehmud Qeshqeri Mazirini Arxeologiyelik Teksh r sh Doklati> Aptonom Rayonluq H k met teripidin testiqlinip, meblegh ajritilip ‘Mehmud Qeshqeri Maziri’ ni bina qildurghan.
- ✪ 1989 – yili <Bughraxanlar Tezkirisi>ni neshir qilishda Aptonom Rayonluq Partkomning ‘Qedimqi qolyazmilarni  zgertip neshir qilish’ heqqidiki mexpi buyruqigha emel qilmighanliqtin ‘Barin Topulingini qozghatti’ dep qarilighan.
- ✪ 1988- yili qedimqi Uyghurche qolyazmilardin retlep, tehrirlep neshir qildurghan <Uyghur H ner-Kesip Risaliliri> d gen kitabni, Xitay h k miti 2001 - yili 5 - ayda Qeshqerde chong yighin  chip k yd riwetken.

Xizmet tejribisi:

- ✪ 1998---2012 Am rika ErkinAsiya Radiosida Anglatquchi
- ✪ 1986---1992 Shinjang Uyghur Aptonom Rayonluq Qedimqi Eserler Rehberlik Guruppisi ezasi, Ishxana mudiri, Bash tehrir we Shinjang Uniwersitida Aspirant y tekchisi
- ✪ 1975— 1986 Shinjang Uyghur Aptonom Rayonluq Muz yida Arx olog
- ✪ 1962—-1972 Bayighulin Oblastliq H k mette terjiman

Yurti:

1946 – yili 12 – ayning 25 – k ni Cherchende karwan ailiside tughulghan